

Ekoloji Ekseninde İnsan-Doğa İlişkisi ve Özne Sorunu

Arzu MALTAŞ

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, Kentleşme ve Çevre Sorunları ABD, arzumaltas@kmu.edu.tr

Özet

Toplumları derinden etkileyen ve son yıllarda sıkça kendinden bahsettiren ekolojik bunalım, bütün olumsuzluklarına ve kriz haline karşın önemli bir farkındalığı da ortaya çıkarmıştır. İçinde bulunduğumuz bu kriz öncelikle, geleneksel çevre korumacılık yaklaşımları ve bu doğrultuda alınan teknik önlemler ile giderilmeye çalışılmış; ancak istenilen sonuç alınmadığından krizin önüne geçilememiştir. Yaşanılanların gerçekliğinin ve ciddiyetinin anlaşılması; çözüm üretilmesi ve konu hakkında hassasiyetin yaratılması için 1960'lı yılların sonunu beklemek gerekmiştir. Bu farkındalık ise sorunların çözümünün krizde değil; kökeninde aranması gerektiği gerçeği üzerinde yükselerek, insanın doğadan neden uzaklaştığı, niçin doğayı ikincil konuma sürükleyerek yabancılaştırdığı ve ona hükmetme arzusunun nasıl galip geldiğinin sorgulanması ile başlamıştır. Bu sorgulamanın temel iki ögesi olan *insan* ve *doğanın* ilişkisel durumları ve birbirine göre konumları esasında krizin nedenini oluşturmaktaydı. Ancak ekolojik hareketin en büyük çıkması ise, diğer ideolojilerde olduğu gibi kendi içinde bölünmüşlükleri ve ortaya koydukları düşüncelerin birbirinden çok farklı olmasıydı. Nitekim ne derin ekolojinin insanı merkeze alan sisteme karşı bir duruş sergilemesi ve doğayı özneleştirilmesi; ne hiyerarşi ve tahakkümü temel sorun olarak gören ve buradan yola çıkarak insan-doğa ilişkisini sorgulayan toplumsal ekoloji; ne de bu hareketlerden beslenerek ortaya çıkan, ataerkil düzen eleştirisinden hareket ederek, doğaya tahakkümü ve üzerindeki sömürüyü, kadının sömürsüyle özdeşleştiren eko-feminizm bu bunalıma tam anlamıyla çözüm üretebilmiştir. Dolayısıyla bu makale de ekolojik krize çözüm bulabilme saikiyle yola çıkmış değildir. Temel amaç, ilgili literatürün tartışması aracılığıyla teorik bilgi sunmak ve bu şekilde ekolojik krize dikkat çekerek insanlığın doğaya hükmetme arzusunun meşruluğunu (!) kırmaktır. Çünkü oluşturulan onca akımın ortaya koyduğu tek ortak sonuç, doğaya atfedilen değer ölçüsünde ve doğanın konumlandırıldığı yere göre krizin değişkenlik göstermesidir. Başka bir deyişle, açık bir çözüm önerisinden ziyade, doğaya atfedilen değer ölçüsünde ekolojik krizin çözülmesi noktasında ilerleme kaydedileceği düşünülmektedir. Bu nedenle de, insan-doğa ilişkisi çerçevesinde doğanın konumlandırılması bağlamında “özne” sorunu, bahsi geçen üç akımdan (Derin Ekoloji, Toplumsal Ekoloji ve Eko-feminizm) hareket ederek karşılaştırmalı olarak incelenmiştir

Anahtar Kelimeler: *ekoloji, insan merkezilik, çevre merkezilik, derin ekoloji, toplumsal ekoloji, eko-feminizm.*

Human-Nature Relationship and the Question of Subject in the Perspective of Ecology

Abstract

Ecological crisis, which influences societies deeply and being frequently discussed in recent years, has revealed an important awareness despite all the negativity and the crisis situation. The current crisis has been tried to be solved by applying traditional environment protection approaches and technical precautions, yet it has not been prevented because of failure in getting expected outcomes. It had to be waited until the end of 1960's for understanding the reality and seriousness of the things that happened and creation of a solution and sensitivity required for the subject. This awareness, which is based on the fact that solutions for the problem should not be sought in crisis but in its roots, starts with the questioning of why people distanced themselves from nature, why they reduced it to a secondary position by alienating it and how they desire to rule nature prevailed. The two main elements of this question, i.e., relational situations and relative positions of *human and nature*, constituted the reason for the crisis. However, the biggest dilemma of the ecological movement, like other ideologies, was division in themselves and different ideas they came up with. In fact, neither deep ecology's stance against anthropocentric system and its subjectivation of nature; nor social ecology perceiving hierarchy and domination as the main problem and questioning the human-nature relationship upon this; and even eco-feminism having emerged out of interaction with these two movements and moving from the critique of patriarchal order vis-à-vis identifying the domination and exploitation on nature with the domination and exploitation of women, were all failed to produce an exact solution for this depression. Therefore, this article does not depart from the motive of finding a solution to the ecological crisis. The main objectives are to provide theoretical knowledge through a discussion on related literature and to break the so called legitimacy of the desire of mankind to dominate nature (!) by drawing attention to the ecological crisis. Since the only common result that all the undercurrents generated is that the crisis varies according to the value given to and the positioning of nature. In other words, it is thought that the value attributed to nature rather than a clear suggestion for solution will make progress for the resolution of the ecological crisis. Therefore, in the context of the positioning of nature within the framework of human-nature relationship, the “subject” problem is analyzed comparatively upon the three aforementioned approaches (deep ecology, social ecology and eco-feminism).

Key Words: *ecology, anthropocentrism, ecocentrism, deep ecology, social ecology, ecofeminism*

1. Giriş

Toplumların ilerlemesi, bilgi ve becerilerinin artması ve bunların teknolojiyle birleşmesi, doğanın zarar görmesiyle eşzamanlı bir seyir izlemiştir. Edinilen bilgilerin üstünlüğüne mutlak bağlılık ve inanca sahip olarak yalnızca kendi varlığı ve gücü dışında hiçbir şeyi dikkate almayan insanlık, 1960'lara geldiğinde iyice belirginleşen iklim değişiklikleri, çevre kirliliği, türlerin yok olması, silahlanmaların yarattığı yıkımlar gibi pek çok sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Çevre sorunlarının veryüzünde insan yaşamını engelleyecek ve hatta ortadan kaldıracak (Guattari, 1990: 11) boyutlara ulaşarak küreselleşmesi, geleneksel çevre korumacılıktan medet uman yaklaşımı alaşağı etmiştir. Çünkü dünyanın sınırsız olmadığı gerçeği, yaşanan doğa tahribatlarının onarılamaması, artarak ve karmaşılaşarak büyüyen bir ekolojik krize dönüşmesiyle anlaşılmıştır. Çevresel krizlerin sebebinin insanların doğada yarattığı yıkımda aranması gerektiği ve insan-doğa ilişkisinin analiz edilmesine vurgu yapan ekolojik hareket, çevre korumacılığın doğadaki tahribatın önüne geçilmesinde yetersiz kalması üzerine ortaya çıkmıştır.

Ekoloji, etimolojik olarak *hane* anlamına gelen Yunanca "oikos" kelimesinden türetilen bir terim olup, günümüzde kullanıldığı biçimiyle çevreden farklılaşmaktadır. Ekoloji, insanın içinde varlık kazandığı ve bir parçasını oluşturduğu doğal ortamla olan ilişkilerini ele alan (Cangızbay, 1989: 39-40) bir kavramdır. Böylesine geniş kapsamlı bir tanımlamaya sahip olan ekolojinin krizi de elbette doğal kaynakların korunması için yapılan çalışmalar ve alınan teknik önlemlerle çözülememiştir. Bir bilgenin bu bunalımı, "tabiatın insanoğlundan intikamı" (Görmez, 2003: 12) olarak tanımlaması da ekolojik krizin bir bakıma insan-doğa savaşı olduğuna işaret etmektedir. Halihazırda deneyimlenen ekolojik bunalım, çok daha karmaşık; düşünsel ve siyasi boyutlara sahiptir.

Bugün ekolojik hareketin herkesçe kabul gören tek bir ideolojisini ortaya koyabilme imkanı söz konusu değildir (Görmez, 2003: 99). Ancak yine de, doğadaki sorunların çözümüne farklı bakış açıları getiren ekolojik hareket(ler), temel sorunun doğa-insan ilişkisindeki değişim olduğu noktasında birleşerek, doğadaki insan müdahalesini analiz etmeye işe koyulmaktadır. Konunun geniş kapsamlılığı sebebiyle radikal söylemlere sahip olan derin ekoloji, toplumsal ekoloji ve eko-feminizm seçilerek bu üç ideolojik-düşünsel akımın, doğa-insan ilişkisine yaklaşımı ile sınırlandırılan bu makalenin temel konusu, bahsi geçen akımların doğaya attığı değeri özne sorunundan hareketle ele almaktır.

İnsan ve doğanın karşılıklı ilişkisi ve etkileşimi varoluştan bu yana önemli değişimler geçirmiştir. Bilhassa ekolojik krizin merkezinde yer alan modern insanın doğaya karşı tutumu, doğadan uzaklaşarak ona tamamen yabancılaşması, insan-doğa ilişkinin evrimini incelemeyi gerektirmektedir. Böylece tarihsel süreç içinde doğaya atfedilen değerdeki değişim gözlenerek, doğadan kopuşa sebep olan etkenler aracılığıyla krizin kökenine inilmiş olacaktır. Buradan hareketle doğaya yabancılaşmanın nedenlerini araştıran ve çözümler üretmeye çalışan akımlar-Naess'le özdeşleştirilen derin ekoloji, Bookchin'in kavramsallaştırdığı toplumsal ekoloji ve her iki akımdan

beslenerek oluşturulan ve erkeği merkeze alan yaklaşımlara karşı çıkan eko-feminizm- aracılığıyla açıklanacaktır.

2. Modernitenin Mutlak Zaferi: Evcilleşen Doğa

"Çağdaş insan kendini doğanın bir parçası olarak değil, yazgısı onu egemenliğine almak ve yenmek olan bir güç olarak hissetmektedir; oysa bu savaşı kazanacak olursa, kendisini de yenik düşen tarafta bulacağını unutmaktadır".
Schumacher

İnsanlık, maddi ve tinsel olayların karşılıklı dayanışmasıyla karakterize edilen ve bireyin gereksinimlerinin topluluğun ihtiyaçlarına tabi olduğu, organik ilişkilere dayanarak doğayı tecrübe eden küçük, birbirleriyle iç içelik arz eden topluluklar içerisinde (Capra, 1992: 54); doğanın gücünü veri kabul ederek, onun kudreti karşısında savunmasız ve ona bağımlı bir hayat sürmüştür. Doğanın gizli güçlere sahip olduğu inancı ve doğal olaylar karşısındaki çaresizlik insanlara doğaya kutsiyet atfetmekten başka bir seçenek sunmamıştır. Göçebelik sürecine geçildiğinde insan hala doğa karşısında kendini güçsüz hissetse de ona karşı bağımlılığı kısmen kırılmıştır. Ancak yine de doğaya karşı olumsuz bir tutum henüz gelişmemiştir. Yerleşik hayata geçişle birlikte, gerekli teknik bilgiye ulaşılmış ve doğanın gizemi çözülerek bağımlılıktan kurtulmuştur. Bu süreç insanlığın edindiği bilgilerle doğayı alt etmeyi başararak, onu ehilleştirme konusuna uzmanlaşmasına sebep olmuş, dolayısıyla insanın doğayı, kendi istek ve ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirmesi sonucunu doğurmuştur.

İlk çağlardan bu yana insanlar doğayla sürekli etkileşim içinde olmuştur. Sadece yaşamını idame ettirmek amacıyla yaklaşılan doğa, modern çağda faydacı bir araç olma özelliğini daha da artırarak, ehilleştirilmiş ve tamamen insanların amaçlarına ve çıkarlarına hizmet eder hale gelmiştir. Bu tam da Bowler'ın (2001: 103) ifade ettiği gibi, doğanın gizli yapısal güçlere sahip organik bir bütün olduğu inancından, insanın istediği gibi oynayabileceği bir saat mekanizmasının parçasından ibaret kabul edilmesi algısını desteklemektedir. Doğanın ikincilleştirilerek insandan daha aşağı olarak görülmeye başlamasını ise Platon ve Aristo'ya da götürmek mümkündür. Platon, doğal dünyayı önemsenmeyecek, aşağı bir alan olarak tanımlamıştır (Plumwood, 2004: 149). Aristoteles, içinde hayat taşıyan doğal cismin ilk gerçeklik derecesi olarak tanımladığı ruh ile doğaya gönderme yapmıştır. Buna göre, en altta yer alan hareketsiz maddeden çıkarak bitkilere, süngerlere, denizanası ve yumuşakçalara kadar yükselmekte ve en üstte memeliler ve insan ile son bulmaktadır (Ronan, 2005: 111). Esasında Aristoteles'in ruh kavramsallaştırması geleneksel doğa anlayışının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu anlayışta kozmik düzen, insanın dünyevi ve öte dünyaya ait varlıklar arasında yerini aldığı büyük bir varlık zinciri oluşturur (Taylor, 1995: 11). Üstelik bu zincirlerden herhangi birisinin kopması kozmik düzenin bozguna uğraması anlamına gelmektedir. Öte yandan din öğretilerinde de benzer algılar mevcuttur. Gerek Eski Ahit'teki Yaradılış Efsanesi'nde yer alan "insanın tüm varlıklara egemen olmak üzere yaratıldığı" düşüncesi, gerek Kuran'da Bakara suresinde İsrailoğullarından bahsederken geçen "size verdiğim nimeti ve sizi dünyalardan üstün tuttuğumu hatırlayın" ayeti (Keleş ve Hamamcı, 1997: 52-53), doğanın insan karşısında

ikincilleştirildiği ve evrenin tek ve üstün sahibi ve öznesinin insan olduğunun kabul edilmesini kolaylaştırıcı bilgilerdir.

Sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte artan bilgi ve becerilerimizle, daha önce bizden bağımsız olarak algıladığımız doğa artık tamamen bize bağımlı, yönettiğimiz ve yönlendirdiğimiz bir araca dönüşmüştür. Yaptığımız müdahalelerle doğayı kendimize bağımlı kılma dürtülerimiz tam da Descartes'in kilit sözcüklerinde somutlaşmaktadır: "hakimiyet" ve "sahiplenme" (Serres, 1994: 41-45). Aydınlanma Çağı'nın getirdiği rasyonel aklın tüm alanlara nüfuz etmesi ve tamamen faydacı bir yaklaşımla özel mülkiyet yarıasına girmesi, insanların birbiri üzerinde; bunun sonucu olarak da insanın doğa üzerinde tahakküm kurması, bir zamanlar "muzaffer olan dünyayı bir kurban haline" (Serres, 1994: 24) getirmiştir. Bu duruma gelmesi ise modernizmle birlikte doğanın evcilleştirilerek toplumsallaşmasında aranmalıdır. Çünkü toplumsallaşmış doğa, doğadaki insan müdahalesine karşılık gelmektedir (Çiğdem, 1997).

Aydınlanma Çağı, doğa-insan ilişkisinin bozularak, sürecin insanlığın lehine evrildiği ve insanı merkeze alan yaklaşımların açıkça kabul edildiği döneme tekabül etmektedir. Dolayısıyla bu sürecin temel savı, her şeyin insanlar için yaratıldığı ve insanların tüm varlıklardan daha üstün olduğu düşüncesidir. Genel olarak ele alındığında ise Aydınlanma döneminin doğaya yaklaşımında şu özellikler öne çıkmaktadır (Kasapoğlu, 1997: 19):

1. İnsan, dünya üzerindeki bütün canlılardan farklı olup, diğerleri üzerinde egemendir.
2. İnsanlar geleceklerini belirleme iradesine sahiptirler. Hedeflerini seçebilir ve bunlara ulaşma yolunu öğrenebilirler.
3. Dünya son derece zengin kaynaklara sahip olup, bu kaynaklar insanlara sınırsız olanaklar sağlar.
4. İnsanlık tarihi, gelişimin tarihidir. Bu gelişme asla durdurulamaz.

Aydınlanma ve sonrasındaki fikri dönüşüm, sunduğu yeni zihniyetle, oluşturduğu kurumlarla, getirdiği yönetim ve yaşam anlayışı ile bütün olumlu gelişmelerin yanı sıra (Görmez, 2003: 17), insanı evrenin en üst kademesine yerleştirerek, doğadan uzaklaştıran ve onu kendi çıkarları için kullanmasını da teşvik eden bir dönemdir. Her ne kadar modernite bu olumsuzlukların sonucunda pek çok sorunu da beraberinde getirirse de, tüm hesabı ona kesmek, doğadaki bozulmaları moderniteye yüklemek doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim Kılıçbay'ın (1989: 33) da ifade ettiği gibi, doğadaki bozulmalar üretim faaliyetlerinin başlangıcıyla birlikte başlamıştır. Üretim faaliyetleri az da olsa, insanların varoluşundan beri sürmektedir. Ancak asıl bozulma insanların üretim faaliyetlerini sadece yaşamaları için gerekli olduğu ölçüde gerçekleştirmemeleri ve hep daha fazlasını istemeleriyle başlamıştır. Başlangıçta çok önemsenmeyen sanayileşme ve kentleşmenin doğurduğu nüfus patlamaları, yoğun kirlilikler, kıtlıklar, nükleer silahlar gibi sorunlar hemen çözülememiş ve kriz halini almıştır. Bu noktada ise ekolojik hareketin düşünsel ve siyasal önerileri ile insan-doğa ilişkisi sorgulanmaya başlanmıştır.

3. Ekolojik Krize Savaş: Derin Ekoloji, Toplumsal Ekoloji ve Eko-feminizm

Post-endüstriyel çağın çevresel temelinin, "doğaya dönüş olgusu" olarak özetlemek mümkündür ve bu görüş doğa merkezli dünya görüşünün temelinin oluşturmaktadır (Tuna, 2000: 69). Ekolojik krizlerin küreselleşmesi ve çevresel korumacılıkla bunların aşılabilmesi doğanın "doğal" konumuna geri dönüş çabalarını kapsamaktadır.

İnsan ile doğa ilişkisinin tarihi incelendiğinde, onu zoolojik bir varlık olmaktan çıkararak beşeri bir varlık haline getirenin, insanın doğaya müdahale yeteneği olduğu görülmektedir. Bu müdahaleler sonucunda doğa, artık doğal olmaktan uzaklaşmakta ve toplumsal etki alanına girmektedir. Her müdahalenin doğada sorun yaratmayacağı aşikârdır, o halde insan ile doğanın uyumunun bozulması nerede aranacaktır? (Önder, 2003: 15) Bu soru sadece teknik sorunlarla, demografiyle, büyüme ve sağlıksız refahla cevaplanabilecek kadar açık değildir. Bunların altında yatan, insan toplumunda hiyerarşi ve tahakkümü üretmiş olan kurumsal, ahlaki, tinsel değişimlerdir (Bookchin, 1994). Yani doğa insan tarafından tasavvur edilen, anlamlandırılan bir kategoridir. Bu nedenle ekolojik bunalımın kaynağını doğa tasavvurunda değişim yaratan zihinsel/kültürel dönüşüm süreçlerinde aramak gerekmektedir (Önder, 2003: 16).

3.1. Doğanın Öncellenmesi: Derin Ekoloji

"..İnsanlar toprağa tükürürlerse kendi yüzlerine tükürmüş olurlar. Toprak insana değil, insan toprağa aittir. İnsan hayat dokusunun içinde bir liftir sadece.."
Kızılderili Reisin Mektubu

Derin ekoloji, hem insanlık ile doğal dünya arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğine dair bir felsefeyi hem de doğanın savunulmasında doğrudan eylem politikasını kapsamaktadır. Ayrıca insan faaliyetlerinin aşırı boyutlara ulaştığını söyleyerek, vakit çok geç olmadan önce bu yıkımın durdurulması gerektiğini savunmakta; böylece, hem biyosferin (diğer canlı türleri-bitki ve hayvan türleri-) hem de ekosferin (biyolojik olmayan çevre) yaşamasının sürekliliğini sağlamak lehine, modern toplumun insan merkezliliğini reddetmektedir (Mellor, 1993: 102-103). İnsanın doğaya karşı tutumunda, ekolojik temelli bir düşünsel alt yapı ile hayata geçebilecek derin değişikliklerin olması gerektiğinden hareket eden derin ekoloji, doğada bulunan canlı ve cansız varlıkların tümünü, var olmaları itibarı ile eşit değer ve önemde görmektedir. Türlerin çeşitliliğinin korunması gereğini savunarak, doğanın salt insanı ve insana ait gereksinimleri temel alan güncel kullanımını eleştirmekte ve doğal değerlerin kullanımında doğaya öncelik vermektedir. Derin ekoloji, yaşamın geleceği ve tüm doğal sistemlerin işleyişi, doğadaki diğer türlerin insan yaşamı ve gereksinimlerinden bağımsız bir şekilde, türlerin kendi yaşam ve gereksinimlerinin olduğu kavrayışının siyasal ve toplumsal yaşamın odak noktası (Demirer ve Torunoğlu, 1999: 114-115) haline getirilmesiyle mümkün olabileceğini savunmaktadır. Ayrıca insanın doğayla ayrımsız bir özdeşleşmeye gitmesini ve onunla bütünleşme amaçlı hayat tarzlarına dönüşü önermektedir (Yaren, 1995: 90).

Derin ekolojinin temel felsefesi, doğaya faydacı yaklaşımı durdurmak üzerinde yükselmektedir. Buna göre, doğayı yalnızca insanlara yarar sağlayan bir araçmış gibi görmekten vazgeçilmelidir, çünkü bu tamamen insanı merkeze alan bir

yaklaşımdır; dolayısıyla derin ekolojistler tam da bu nedenle insan merkezçiliğini şiddetle eleştirmektedir. Ancak doğayı merkeze aldığı iddia etmesine karşın, önerdiği doğa merkezçiliği insanlığın doğanın bir parçası olmasından hareketle açıklamakta ve bu nedenle de insanlığın doğa ile uyumlu birlikteliğini savunmaktadır. Derin ekolojinin çeşitlilik ve ortak yaşamı savunması aynı zamanda insanların yaşam biçimlerinin, kültürlerinin, mesleklerinin ve iktisadi hayatlarının çeşitliliğinin (Tamkoç, 1994: 91) de sürekliliğini desteklemeleriyle paraleldir.

Naess'in formüle ettiği ve derin ekolojinin bir nevi manifestosu olarak kabul edilen sekiz ilke vardır. Bu ilkeler şunlardır (1995: 68):

1. Yeryüzündeki insan ve insan olmayan hayatın gelişmesi ve ilerlemesi kendinde değere sahiptir. Bu değerler, insan olmayan dünyanın insanın amaçları için yararlı olmasından bağımsızdır.
2. Hayat biçimlerinin zenginliği ve çeşitliliği, kendi içinde değerlidir ve bahsedilen değerlerin gerçekleşmesine katkı sağlar.
3. Hayatı ihtiyaçlarını karşılaması dışında, insanların bu zenginlik ve çeşitliliği azaltma hakları bulunmamaktadır.
4. İnsan hayatı ve kültürlerinin gelişimi, insan nüfusunun ciddi ölçüde azaltılması ile mümkün olabilir. İnsan olmayan hayatın gelişmesi az sayıda nüfusu gerekli kılar.
5. İnsanın insan olmayan dünyaya müdahalesi aşırı düzeydedir ve bu durum hızla kötüye gitmektedir.
6. Politikalar değişmelidir. Değişen politikalar, temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları etkileyecektir. Oluşacak sonuç günümüzden tamamen farklı olacaktır.
7. İdeolojik değişiklik, gittikçe yükselen bir yaşam standardını hedeflemenin dışında, hayatın niteliğini değerli kılma yönünde olacaktır. Büyüklük ve yücelik arasındaki farka ilişkin bir bilinç ortaya çıkacaktır.
8. Bu hükümlere katılanlar, gerekli değişiklikleri gerçekleştirmeye çalışmakla doğrudan veya dolaylı olarak yükümlü olacaklardır.

Bu ilkeler ışığında yükümlülüklerin insan tarafından gerçekleştirileceği ve derin ekolojinin temel vurgusu olan bireysel değişim ve sorumluluk hesaba katıldığında, derin ekolojik yaklaşımın esasında "yumuşatılmış insan merkezçilik" olduğu düşünülebilir. Karşılıklı öldürme ve kullanmalar, hayatın biyolojik gerçeği olarak görülse de, insan dışındaki canlılar kendilerini gerçekleştirmek için insanı kullanmamaktadır. Derin ekoloji, bu durum karşısında insana kendisini sınırlamasını ve basit bir hayatı önererek eşitlik sorunsalını insanla ilgili bir sorun haline getirmektedir (Dobsen, 1990: 43). Bu getirilen öneri ise derin ekolojinin esasında yumuşatılmış insan merkezçilik olduğunu kanıtlar niteliktedir.

3.2. Bookchin ve Toplumsal Ekoloji

Derin ekoloji birkaç noktada ciddi eleştirilerle karşılaşmıştır. Öncelikle insan merkezçiliğe şiddetle karşı çıkan söylemine rağmen, yine de tüm sorumluluğu insana

bırakmış olması, hatta bu nedenle yumuşatılmış insan merkezçilik olarak görülmesi haksız bir eleştiri olmasa gerek. Bunun yanı sıra kimi söylemleri- manifestolarında bahsi geçtiği üzere insan olmayan hayatın gelişmelerinin az nüfusa bağlı olması gibi- yeterince açık ve açıklayıcı olmadığından insanı göz ardı edici nitelikte olabilmektedir. Bu eleştirilerin yanı sıra "doğanın kendinde değeri" olması evrenin tek öznesinin insan olduğunu kabul eden diğer ekolojistlere göre yine ciddi eleştiriyi hak eden bir söylemdir. Sezgin Ata (2002: 37-38), derin ekolojinin insanı biyosferdeki ekolojik yıkımın nedeni olan bir kanser, yeryüzünü de her şeye nezaret eden bir ilah (Gaia) gibi göstermesine dikkat çekmektedir. Derin ekolojistlerin bu algısında mistik inançların oynadıkları rolün ve bu inançların benzerlerine Nazi'lerin yeşil kanadında da rastlandığının altını çizmektedir. Ayrıca, derin ekolojinin teknolojiye topyekûn karşı çıkışını "...teknolojinin doğal dünya ve insanlık arasında denge oluşturacak şekilde yalnızca bilimsel değil, ekolojik ve etik parametreler tarafından da belirlenmesi zorunludur." cümlesiyle eleştirmektedir.

Derin ekolojiye en büyük eleştiriler ise toplumsal ekolojinin kurucusu olan Bookchin'den gelmektedir. Derin ekolojinin aksine toplumsal ekolojinin çıkış noktası hiyerarşi ve tahakkümdür. Nitekim Bookchin'e göre (1996a: 44-45) toplumsal ekoloji, ekolojik bunalımın kökenini, hiyerarşi ve tahakkümü doğuran insan toplumunun derinlerinde yatan kurumsal, ahlaki ve tinsel değişimlerde aramaktadır. Toplumsal ekoloji, toplumun ve insanlığın doğal özünü uyandırmak, genişletmek ve ona ahlaki bir içerik katma sorumluluğunu üstlenir (Bookchin, 1996b: 106-107). Bu nedenle insan merkezçiliğe ya da doğa merkezçiliğe bir alternatif hareket olarak doğanın korunabilirliği toplumsal ekoloji üzerinden yapılabilir. Çünkü insanın insan ve insanın doğa üzerindeki tahakkümü konusunda bütünselliği yadsımadan toplumsal olanı ekoloji ile birleştirir. Derin ekolojinin doğaya mistik değer atfetmesi ve insanı dışlayıcı tavrı, toplumsal ekolojinin ekolojik toplum düşüncesini olumsuzlamayı kolaylaştırmaktadır.

Bookchin (1994: 25), var olan tek etik öznenin insan olduğu, bu nedenle de insanın problemin kaynağı olduğu kadar çözümün de kaynağı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre toplumu doğaya yabancı bir şey olarak görmek, modern düşünceye hâkim olan toplum-doğa ikiliğini yeniden üretmektir. Dolayısıyla Bookchin için (1996a: 54) "insanlık doğadan ayrılamayacağı gibi, toplumsal olan da ekolojik olandan ayrılamaz. Nitekim derin ekoloji, ekolojik krizin kaynağında insan-merkezci düşüncüyü görerek, ona alternatif olarak her türün bir değeri olduğu yönündeki biyo-merkezçiliği ileri sürerken; toplumsal ekoloji için bu görüş, "doğal evrimi hiçe sayarak evrim sürecinde farklılaşmaların oluşturduğu çeşitliliği bir gelişim süreci olarak görmekten uzak" bir kavrayışa işaret etmektedir (İdem, 2009).

Toplumsal ekolojinin temel çıkış noktası, tüm hiyerarşi biçimlerinin doğaya aktarılmasıdır. Bu nedenle de mevcut ekolojik bunalımın kökeni tek başına teknikte, demografide, büyüme ve marazi bollukta aranmamalıdır. Asıl araştırılması gereken uygarlık denilen olgudur; hiyerarşi ve tahakkümü doğuran, toplumunun derinliklerinde yatan kurumsal, ahlaki ve ruhsal değişimler gerekmektedir (Bookchin, 1996a: 44). Bookchin'in söylemiyle toplumsal ekoloji tanımlandığında (1996a: 76-77):

“Ekoloji, benim açımdan, hep sosyal ekoloji oldu: Yani doğa üzerindeki tahakküm kavramının, insanın insan üzerinde, hatta erkeğin kadın, yaşlıların gençler, bir etnik grubun diğeri, devletin toplum, bürokrasinin birey, bir sınıfın diğer sınıflar ve sömürgeci güçlerin sömürge halklar üzerindeki tahakkümünden kaynaklandığına inanıyorum. Benim düşünceme göre, sosyal ekoloji, özgürlük anlayışını sadece fabrikada değil, aile içinde de, sadece ekonomide değil, psişede de, sadece maddi yaşam koşullarında değil, ruhsal koşullarda da sürdürmelidir. Toplumdaki en moleküler ilişkileri, özellikle kadın ve erkek, yetişkinler ve çocuklar, beyazlar ve diğer etnik gruplar, heteroseksüeller ve eşcinseller –bu liste uzatılabilir- arasındaki ilişkileri değiştirmedikçe, toplum en sosyalist anlamda sınıfsız ve sömürsüz hâle gelse de, tahakküm varlığını sürdürecektir. (...) Hiyerarşi var olduğu sürece, tahakküm, insanları bir elitler sistemi etrafında örgütlediği sürece, doğaya hükmetme projesi de devam edecek ve gezegenimizi kaçınılmaz bir yok oluşa götürecektir”.

Bu nedenle de; ekoloji hareketi, kapsamlı bir devrim fikrine olan ihtiyacı radikal bir biçimde göz önüne almaksızın, sadece kirlenme ve koruma ile ilgili reformlarda, yani sadece çevrecilikte takılıp kaldığı takdirde, mevcut doğa ve insan sömürüsüne dayalı sistemin emniyet supabı olmaktan öte gidemeyecektir (Bookchin, 1996a: 48). Tahakkümden ve hiyerarşiden hareket ederek, bu düzen koyucu (!) nosyonların ortadan kaldırılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Toplumsal ekoloji, toplumun nasıl doğanın içinden çıkıp geliştiğini göstermeye çalışırken aynı zamanda toplumun geçirdiği farklılaşma ve gelişmeyi de göstermek durumundadır. İnsanın yalnızca doğaya zarar veren değil, aynı zamanda bilinçli çabaları yoluyla doğayı zengin bir biçimde güçlendirebilecek bir canlı olduğunun altını çizmektedir. İnsanın yaşam dünyasını sömüren ve asalaklara dönüştüren etmenleri ortaya çıkarmak, toplumsal ekoloji için son derece önemlidir (Bookchin, 1995: 43). Bu nedenle de tahakküm ve sömürünün olmadığı, hiyerarşik bir sistemin esiri olmayan “ekolojik toplum”un kurulmasının zorunlu olduğunun altını çizmektedir. Ekolojik toplumun kurulmasının zorunluluğunu ise, “böyle bir toplum kapitalist teknoloji ve burjuva toplumunun tarihsel gelişiminin özellikleri olan makineler ve emeğin en ince ayrıntılarına kadar belirlenmesi, kaynakların ve insanların devasa endüstriyel teşebbüsler ve kentsel birimlerde yoğunlaştırılması, yaşamın katmanlara bölünmesi ve bürokratikleştirilmesi, kentten kırdan ayrılması, doğanın ve insanların nesneleştirilmesi şeklindeki tüm eğilimlerin kökten tersine çevrilmesini gerektirir” (Bookchin, 1996a: 72) şeklinde açıklamaktadır.

3.3. Eko-feminizm ve Doğa

*Teslim aldım doğayı; yarıp geçtim her yerini,
Kırdım kimsenin dokunamadığı mühürlerini,
Rahmini, göğüslerini ve başını,
Yani tüm gizlerinin saklı olduğu yerlerini
Parçalayıp açtım.
Henry Vaughan*

Temelde ekolojik bunalım doğayla ilgili bir sorun değildir, doğayla kurduğumuz ilişkiyle ilgili bir sorundur (Bahro, 1997: 26). Bu ilişkinin temelinde ise insanın insana tahakküm kurmasından beslenen ve insanın doğaya müdahale ederek onu egemenliği altına alması yatmaktadır. Tahakküm altına alma, faydacı bir bakış açısından destek olarak doğayı tasarruf hakkının tamamen kendisine ait olduğunu düşünen insanın özel mülkiyet arzusunun kaynaklarıdır. Bu hükmetmenin kökenlerini ise patriarkal aile yapısına götürmek mümkün gözükmemektedir. Eko-feminizmin dayandığı temel tez olan doğanın sömürülmesi ile kadının sömürülmesi ya da patriarkal sistem ile kadının sömürülmesi arasındaki doğrudan ilişki erkeğin kadın üzerindeki tahakkümü ile yine doğa üzerinde kurulan egemenlik ile ilişkilidir. Özel mülkiyetin dayattığı özne-nesne ayrımı, tıpkı erkeğin özneleşerek, kadının nesneleştirilmesinde olduğu gibi doğanın araçsallaştırılarak nesneleştirilmesinde ve tamamen edilgin bir konuma indirilmesinde de görülmektedir.

Kadınlar son yıllarda yeryüzü yaşamından daha fazla pay almak için verdikleri mücadelede önemli kazanımlar elde etse de, eşit bir biçimde paylaşmaya çalıştıkları dünya her anlamda çürümekte olan bir dünyadır (Berktaş, 1996: 73). Eko-feminizmin temel çabası bu çürümekte olan dünyayı, ataerki düzenden kurtararak doğa ve kadını özdeşleştiren bir yaklaşımla, yaşanabilir bir ekolojik toplum kurmaktır. Bu özdeşleştirmeyi ise, öncelikle doğa ve kadının çifte sömürsünden yola çıkarak analiz etmektedir. Berktaş’a göre (1996: 74) ataerkillik, doğa ve kadın arasında kurduğu özdeşlik ile kadın doğasına ilişkin önyargılarının ve kalıplaşmış varsayımlarının doğal, hatta doğa yasası olarak kabul edilmesini sağlamış ve her ikisinin de dizginlenip ehilleştirilmesini meşrulaştırmıştır. Bu nedenle eko-feminizmi savunanların temel derdi bu kalıpları delmek olmuştur. Temelde bu sorunları erkek egemen toplumların varlığıyla açıklayan eko-feministler, bu sorunların toplum içinde çözümüne inanması bakımından toplumsal ekolojiye de yaklaşmaktadır.

Feminizmin tüm toplumsal olay ve durumlara eklenerek, sonuçlarına feminist bir metotla yaklaşma çabalarına sahip olduğu gibi yaygın bir bakış açısı bulunmaktadır. Bu söylemden hareket eden pek çok kişinin iddiası da, popülerleşen pek çok akıma feminizmi ilişkilendirme adetinin varlığı gibi, ekolojik harekete de benzer şekilde yaklaşıldığı iddia edilmektedir. Oysa Uzel’in (2006: 7) de belirttiği üzere eko-feminist hareket, “feminist yönelimli ekolojik yaklaşımdan ziyade, ekolojik yönelimli feminist bir akımdır”. Eko-feminizm, kendisine bu ismi veren Françoise d’Eaubonne tarafından kabaca ekoloji ile feminizmin bir potada eritilmesinin sonucu olarak tanımlanmaktadır. D’Eaubonne’a göre eko-feminizm ya da feminist ekoloji; erkeklerin, doğa ile kadını özdeş tutarak, doğaya davrandıkları gibi kadına, kadına davrandıkları gibi doğaya davranmalarına tepki olarak çıkmıştır (Ferry, 2000:

162). Genel olarak eko-feminizmin temel varsayımları olarak kabul edilen ilkeler aşağıdaki gibidir (Tamkoç, 2010):

1. Kadınların ezilmesi ve doğanın sömürülmesi arasında önemli bağlantılar vardır.
2. Kadınların ve doğanın sömürülmesi bağlantılı olduğundan, kadınlar yeşil hareket içinde aktif rol oynamalıdır.
3. Ataerkil sistemde kadın doğaya (ve özel alana), erkek ise kültüre (ve kamusal alana) yakın görülür. Doğa kültürden aşağı bir konumda tasavvur edildiği için, kadın da erkekten aşağı görülmüştür.
4. Feminist ve yeşil hareketler eşitlikçi, anti-hiyerarşik sistemleri savunurlar. Eko-feminizm de, emperyalizme, heteroseksüellik dayatmasına, militarizme ve kapitalizme karşı çıkar ve farklı ezilme biçimleriyle de ilgilenir.
5. Yeryüzü temelli bir bilinç için yaratmak için farklı tinsellikler oluşturmak gerekir.

Bu ilkelerden hareketle Bookchin de (1994: 271), kadının kurtuluşunun doğanın kurtuluşuyla, doğanın kurtuluşunun ise tahakkümün ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacağını ve bunun tek yolunun ise doğa temelli ekolojik bir toplumun kurulmasıyla olanaklı hale gelebileceğini iddia etmektedir. Ona göre bunun gerçekleşmesi için kadın hareketi doğa temelli, doğa hareketi ise anarşizm temelli olmalıdır. Çünkü bu üç olgunun ortak hedefler ışığında hareket etmesiyle istenilen dünya yaşamı oluşacaktır.

Eko-feminist analize göre, doğaya ilişkin değer ve yargıları kadınlara; kültüre ilişkin değer ve yargıları erkeklerle özdeşleştiren, doğa-kültür ayırımına dayalı cinsiyetçi söylem Batılı ataerkil kültürün temelinde yatmaktadır (Pepper'dan akt: Demir, 2013: 11-12). Doğayı bir töz olarak ele alan eko-feministlere göre, doğa kendi içinde barındırdıkları ile büyük bir kutsiyete sahiptir ve bunu hak etmektedir. Bodinter' e göre (akt: Ferry, 2000: 161) "aziz ve kutsal doğa bugün kurcalanmakta, değiştirilmekte ve arzular doğrultusunda ona meydan okunmaktadır". Doğaya yapılan her müdahale onun kutsiyetine zarar vermektedir. Bu nedenle ekolojik bunalımın temel kaynağı olan erkek merkeziliğin karşısında durarak ve onunla mücadele ederek bu bunalımdan kurtulunabilir. Ekolojik bunalımın yalnız eko-feminizm ile aşılabileceğini düşünen eko-feministlere göre bunun dayanağını ise, erkeklerden farklı olarak kadınların doğa ile bağlarını koparmamaları oluşturur. Doğanın doğallığı ile kendi doğallıklarını özdeşleştirerek bu sorunsalı aşacaklarını savunurlar (Ferry, 2000: 169). Ancak eko-feministlerin bu bakış açısı doğayı fetişleştirme boyutuna kadar varabilmektedir. Bu aynı zamanda bir yandan doğa ile kadınları özdeşleştirirken diğer yandan ise erkekleri nesne konumuna itme tehlikesi taşımaktadır. Kadın doğallığına yapılan vurgu aynı zamanda yine erkeği merkeze alan bir yaklaşımı çağırıştırılmaktadır. Neticede doğaya erkek merkezilik çok fazla, insan merkezilik ise pek az değer vermektedir (Ferry, 2000: 171).

4. Sonuç

Aydınlanma ile birlikte insan aklının egemenliğinin kabulü ve sonrasında teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı yaratıcı yıkım, sonsuz ve sınırsız olarak kabul ettiğimiz dünyaya bakış açımızı değiştirmeye zorlamıştır. Nitekim

içinde bulunduğumuz ekolojik bunalım da yalnız kirlilik, atıklar, nükleer santraller gibi teknik konularla açıklanamayacak kadar kapsamlı ve karmaşıktır. Bunun yanı sıra periferiden düşünmek, dünyayı/doğayı kendimizden ayrı tutarak, sorunları görme merkezimizden uzaklaştırma gibi bir sorunsalı da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle içinde bulunduğumuz bu bunalımı, toplumsal gelişme ve sorunlarda aramak, daha geniş bir perspektiften bakmayı kolaylaştırıcı gözükmektedir.

Doğanın mevcut konumlandırıldığı halini eleştirerek daha iyi bir yere taşıma amacıyla olan ekolojik hareket(ler), tek bir akımdan beslenmemektedir. Bu bağlamda çalışma kapsamına derin ekoloji, toplumsal ekoloji ve eko-feminizm dâhil edilmiştir. Naess'in kavramsallaştırdığı derin ekoloji, insanı merkeze alan yaklaşıma şiddetle karşı çıkmasına rağmen, doğanın korunması için yapılması gerekenleri insanlara yüklemektedir. İnsanı merkeze alan tutumun, doğayı ikincilleştirdiği sorununu, ancak doğa bir hukuk öznesi olarak kabul edildiğinde aşılacağını savunsa da özne olmanın sınırları insan tarafından belirleneceği için kendisiyle çelişkiye düşmektedir. Çeşitli tutarsızlıklarına rağmen, doğayla kendini özdeşleştiren birey ancak doğaya kendi malı gibi değil; bedeninin bir parçası gibi davranacağından, doğayı koruması mümkün görünmektedir.

Derin ekolojinin doğaya fazlaca üst değer atfederek onu mistik bir gerçekliğe taşınması, aynı zamanda eleştirilere de maruz kalmasına sebep olmuştur. Keza toplumsal ekolojinin kurucusu olan Bookchin'in de derin ekolojide en çok eleştirdiği noktalardan biri doğaya kutsiyet atfedilmesidir. Doğayı bulunduğu konumdan daha iyi bir yere taşımak isteyen toplumsal ekolojistler ise çözümü ekolojik bir toplumun kurulmasında görmektedir. Hiçbir hiyerarşi ve tahakkümün olmadığı ekolojik toplum, herkesin arzulanacağı bir sistem önerse de, günümüz koşulları için bu arzudan öteye gidememekte; ütopyik bir tasarı olarak zihinlerde yer etmektedir.

Ekolojik krizlere feminist bir bakış açısı getiren eko-feminizm ise, ekolojik krizlerin sebebini erkek egemenliğe bağlayarak, ekoloji ve feminizm ilişkisini ise doğanın ve kadınların çifte sömürsüyle açıklamaktadır. Eko-feministlerin hiyerarşi ve ataerkil sistemi sorumlu tutan bu tezi, günümüzde her iki sömürünün de göz ardı edilemeyecek kadar büyümüş olması sebebiyle kabul edilebilir bir düşünce gibi görünmektedir. Ancak, gerek psikolojik gerekse biyolojik olarak kadınların doğaya erkeklerden daha yakın olduklarını öne sürmelerinin arkasında çocuk doğurma ve büyütme niteliklerini gösterdikleri için, bu düşünce (klasik) feminizmin kendi felsefesiyle çalışmaktadır. Benzer bir çelişki de kadının yine doğa ile erkeğin ise kültür ile özdeşleştirilmesi ve bunun sonucunda kadının özel alanla erkeğin ise kamusal alanla tanımlanması, ataerkiyi kuvvetlendirecek düşüncelerdir. Eko-feminizmin emperyalizm, kapitalizm, heteronormative gibi tüm hiyerarşi ve sömürü biçimlerine karşı çıkması ise oldukça tutarlı ve desteklenebilir nitelikte olsa da içinde yaşadığımız süreçte bunların nasıl yapılacağı muğlaktır. Ancak buna rağmen toplumsal ekolojinin temel amacı olan ekolojik bir toplum kurmak ve bütün hiyerarşi, tahakküm, sömürü biçimlerini sonlandırmak noktasında iki akım birleşmektedir.

Bu çalışma başlangıçta değinildiği üzere çevre sorunlarını ortadan kaldırmak, ekolojik krizi sonlandırmak için öneriler

sunmamaktadır. İnsanın tarihsel süreçte doğadan uzaklaştığı ve onu ikincil konuma attığı gerçeğine dikkat çekerek, insanların doğayla olan ilişkisini gözden geçirmesine dikkat çekmek amacını taşımaktadır. Verilen teorik bilgilerin ışığında, kişinin biraz olsun süreci sorgulaması, çözüme ulaştırabilecek önerilerin getirilmesine yaklaşılabileceğini de göstermektedir.

Kaynakça

ATA, S. (2002), “Sürdürülebilir Bir Barbarlığa Doğru mu? Özgürlüklü Bir Toplumla Doğru mu?,” Özgür Üniversite Forumu, Sayı 19, 35-54.

BAHRO, R. (1997), “Çevreciliğin Manevi Bir Temeli Var mı, Yoksa Sadece Tepkisel Bir Hareket mi?,” Birikim Dergisi, Mayıs 97, 21-30.

BERKTAY, F. (1996), “Ekofeminizm ya da Yüreğin İyimserliği”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 73-77.

BOOKCHIN, M. (1994), “Yok etme Gücü, Yaratma Gücü”, *Birikim Dergisi*, sayı 57-58, <http://www.birikimdergisi.com/Birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=55&dyid=1591&yazi=Yoketme%20G%FCc%FC%20Yaratma%20G%FCc%FC>, E.T: 09.04.2014.

BOOKCHIN, M. (1994), Özgürlüğün Ekolojisi Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü, Çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul

BOOKCHIN, M. (1996a), Ekolojik Bir Toplumla Doğru, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

BOOKCHIN, M. (1996b), Toplumsal Ekolojinin Felsefesi, Çev. Rahmi G. Ögdül, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

BOOKCHIN, M. (1999), Toplumu Yeniden Kurmak, Çev. Kaya Şahin, Metis Yayınevi, İstanbul.

BOWLER, P. (2001), Doğanın Öyküsü, 2. Cilt, Çev. Meltem Mater, İzdüşüm Yayınları, İstanbul.

CANGIZBAY, K. (1989), “Habeas Corpus’tan Habeas Oikos’a veya Ekolojizmin Zorunlu Güzergahı”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 3, Haziran, 39-41.

CAPRA, F. (1992), Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası, İnsan Yayınları, İstanbul.

ÇİĞDEM, A. (1997), “Toplum, Doğa ve Eko-politik Hareketler”, *Birikim Dergisi*, Sayı 98, <http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=91&dyid=2163&yazi=Toplum,%20Do%F0a%20ve%20Eko-Politik%20Hareketler>, E.T: 09.04.2014.

DEMİR, M. (2013), “Çevre Olarak Konumlandırılmış Kadını ve Doğayı Birlikte Düşünmek: Ekofeminizm”, *Doğu Batı, Toplumsal Cinsiyet*, sayı 63, 11-45.

DEMİRER, Göksel N., TORUNOĞLU, E., DURAN, M. (1999), “Radikal Ekolojik Akımlar Üzerine Düşünceler”, *Ve Kirlendi Dünya*, Öteki Yayınevi, Ankara, 108-125.

DOBSON, A.(1990), *Green Political Thought, An Introduction*, Routledge, London and New York.

FERRY, L. (2000), *Ekolojik Yeni Düzen*, Çev. Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GÖRMEZ, K. (2003), *Çevre Sorunları ve Türkiye*, Gazi Kitabevi, Ankara.

GUATTARI, F. (1990), *Üç Ekoloji*, Hil Yayınları, İstanbul.

İDEM, Ş. (2009), Toplumsal Ekoloji Nedir Ne Değildir, <http://ecotopianetwork.wordpress.com/2009/11/17/toplumsal-ekoloji-nedir-ne-degildir-sadi-idem/>, E.T: 01.09.2014.

KASAPOĞLU, A. (1997), “Çevresel Davranış Modeli”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 2, Haziran, s.19-29.

KILIÇBAY, Mehmet A. (1989), “Çevrenin Çerçevesi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 3, Haziran, 35-39.

KELEŞ, R., HAMAMCI, C. (2005), *Çevre Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara.

MELLOR, M. (1993), Sınırları Yıkarak; Feminist, Yeşil bir Sosyalizme Doğru, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

NAESS, A. (1995), “The Deep Ecological Movement, Some Philosophical Aspects”, *Deep Ecology for The 21st Century*, Reading on The Philosophy and Practice of The New Environmentalism, ed. George Sessions, Shambhala, London, 64-85.

ÖNDER, T. (2003), *Ekoloji, Toplum ve Siyaset*, Odak Yayınevi, Ankara.

PLUMWOOD, V. (2004), *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*, Çev. Başak Ertür, Metis Yayınları, İstanbul.

RONAN, Colin A. (2005), *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilim Tarihi ve Gelişmesi*, Çev. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergun, Tubitak Yayınları, Ankara.

SERRES, M. (1994), *Doğayla Sözleşme*, Çev. Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TAMKOÇ, G. (1994), “Derin Ekolojinin Genel Çizgileri”, *Birikim*, Sayı 57-58, 87-91.

TAMKOÇ, G. (2010), <http://ecotopianetwork.wordpress.com/2010/01/27/doga-korumaci-kadinlar-ekofeminizm-gunseli-tamkoc/>, E.T: 05.06.2014.

TAYLOR, C. (1995), *Modernliğin Sıkıntıları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

TUNA, M. (2000), “İnsan Çevre İlişkilerinin Tarihsel Evrimi ve Modern Çevreciliğin Doğuşu”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Vol:3, Sayı: 1-2.

UZEL, E. (2006), “Feminizm ve Doğa Ekseninde Ekofeminizm”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Ankara.

YAREN, F. B. (1995), “Yaşamı Kavrayış Sorunu Üzerine Yapılan Sorun: Çevre Sorunu, Değişen Dünya Görüşü Ekonomi-Ekoloji İlişkileri Bağlamında Ekolojik Kalkınma”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Çevre Özel Sayısı, Temmuz-Ağustos, 87-95.